

ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ЧОМУ БЮДЖЕТ ВТРАЧАЄ МІЛЬЙОНИ?

INDEXATION OF MILITARY PERSONNEL'S SALARIES WHY IS THE BUDGET LOSING MILLIONS?

Халимон С.І., д.ю.н., професор,
заступник начальника кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Сівіцкас І.Д., начальник сектору внутрішньої безпеки
відділу внутрішньої та власної безпеки по 3 прикордонному загону
імені Героя України полковника Євгенія Пікуса
Головний відділ забезпечення внутрішньої та власної безпеки «Схід»

Статтю присвячено постановці проблеми невиконання індексації грошового забезпечення військовослужбовцям та невиконаних витрат державного бюджету у зв'язку із судовими спорами з оскарження неправомірних дій посадових осіб. Констатується, що системна бюджетна криза, недалекоглядність та економічні негаразди призводять до того, що держава не спроможна виконувати свої зобов'язання, а тому чинні та колишні військовослужбовці вимушені у судовому порядку відстоювати соціальні гарантії, передбачені законодавством України. Судова гілка влади стає на захист військовослужбовців та поновлює порушене право на індексацію грошового забезпечення.

У подальшому на державний бюджет покладено додатковий тягар у вигляді судового збору. Незважаючи на безперспективність оскарження таких рішень, керівники їх оскаржують, подвоюючи шкоду державному бюджету. Фактично оскарження рішень покладено на обов'язок юридичних служб військових частин, а тому, незважаючи на очевидний результат, рішення, винесені не на користь військових частин, оскаржуються до вищих судових інстанцій.

Неналежна виплата індексації грошового забезпечення має серйозні негативні наслідки: *зниження мотивації* до військової служби, що є тригером іншої проблеми – *відтоку кадрів*, коли неналежне грошове забезпечення та недотримання соціальних гарантії призводять до відтоку досвідчених кадрів з прикордонної служби.

Констатується, основною проблемою, що створили таку ситуацію є відсутність достатніх коштів у Державному бюджеті України. Проте, це не може бути виправданням для невиконання основних соціальних гарантії. Це підтверджується і позитивною практикою Європейського суду з прав людини, який зазначає, що держава не може посылатися на відсутність коштів як підставу для невиконання рішень, ухвалених проти неї або проти підприємств чи компаній, що перебувають у власності чи під контролем держави.

Ключові слова: соціальні гарантії, індексація грошового забезпечення, військовослужбовці, матеріальна відповідальність, оскарження рішень, зворотна вимога.

The article is devoted to the problem of non-payment of indexation of military personnel's remuneration and unjustified expenditures of the State budget in connection with litigation to challenge the unlawful actions of officials. The author states that the systemic budget crisis, short-sightedness and economic turmoil lead to the fact that the State is unable to fulfill its obligations, and therefore servicemen and former servicemen are forced to defend social guarantees provided for by Ukrainian legislation in court. The judicial branch of government defends servicemen and restores the violated right to indexation of their salaries. Subsequently, the state budget is subject to an additional burden in the form of a court fee. Despite the futility of appealing such decisions, their managers appeal them, doubling the damage to the state budget. In fact, appealing decisions is the responsibility of the legal services of military units, and therefore, despite the obvious outcome, decisions not in favor of military units are appealed to higher courts.

The improper payment of salary indexation has serious negative consequences: a decrease in motivation for military service, which is a trigger for another problem - personnel outflow, when inadequate salaries and non-compliance with social guarantees lead to an outflow of experienced personnel from the border guard service.

It is stated that the main problem that created this situation is the lack of sufficient funds in the State Budget of Ukraine. However, this cannot be an excuse for not fulfilling basic social guarantees. This is also confirmed by the positive case law of the European Court of Human Rights, which states that the State cannot invoke the lack of funds as a ground for non-enforcement of decisions taken against it or against enterprises or companies owned or controlled by the State.

Key words: social guarantees, indexation of remuneration, military personnel, material liability, appeal of decisions, reverse claim.

Постановка проблеми. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну загострилися проблеми соціального захисту як чинних, так і колишніх військовослужбовців, особливо в частині належного виконання державою соціальних гарантії, пільг тощо. Кожен українець, сплачуючи податки, робить свій внесок у забезпечення належних умов для наших захисників. Проте, системна бюджетна криза, недалекоглядність та економічні негаразди призводять до того, що держава не спроможна виконувати свої зобов'язання, а тому чинні та колишні військовослужбовці вимушені у судовому порядку відстоювати соціальні гарантії, передбачені законодавством України. Одна із соціальних гарантії, що системно не виконується з боку держави, – це індексація грошового забезпечення. Після звільнення з військової служби значна кількість військових звертаються до суду з адміністративними позовами про відшкодування невиконаної індексації за минулі

роки. Проте військові частини, незважаючи на позитивну судову практику, оскаржують такі рішення, здійснюючи додаткові витрати з державного бюджету на судовий збір. І в такий спосіб мільйони гривень витрачаються у зв'язку із безвідповідальністю та недбалістю посадових осіб. Це не просто зрада державних інтересів, а прямий удар по національному бюджету, який фінансується коштом кожного громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Громадськість часто задається питанням: чому посадові особи, які свідомо порушують закон і завдають колосальних збитків державі, не несуть відповідальності? Відсутність покарання не лише сприяє поширенню корупції, але й підтримує саму систему правосуддя, дозволяючи порушникам уникати справедливої відповідальності. Питання відповідальності посадових осіб, винних у завданні шкоди діями чи бездіяльністю у порядку зворотної вимоги (регресу),

досліджують вчені-правники, але, як правило, в частині відшкодування шкоди, завданої внаслідок неправомірних дій при виконанні службових обов'язків тощо [1]. Касьян В. В. у своєму дослідженні, присвяченому правому регулюванню та правовим підставам матеріальної відповідальності посадових осіб митних органів, констатує, що «в ході проведення реформи державної служби та впровадження принципів «ефективного врядування» потребувала коригування і концепція матеріальної відповідальності державних службовців» [2, с. 397]. Науковець зазначає, що матеріальна відповідальність державних службовців «має складну правову природу, основою правового регулювання якої є публічно-правові норми службового права як складової особливої частини адміністративного права, що тісно взаємодіють з нормами трудового, цивільного, фінансового права» [2]. Матеріальна відповідальність посадових осіб митних органів як державних службовців полягає в обов'язку відшкодувати державі (в особі митного органу) шкоду, заподіяну внаслідок неналежного виконання ним посадових обов'язків. При цьому Касьян В. В. акцентує, що «слід розмежовувати два підвиди матеріальної відповідальності державних службовців», а саме: матеріальну відповідальність посадової особи за вчинення службово-трудового майнового правопорушення, що спричинило завдання шкоди безпосередньо державі, та матеріальну відповідальність посадової особи як державного службовця за завдання опосередкованої шкоди державі, що настає в регресному порядку (зворотного стягнення) [2, с. 406].

Панченко О. І. розглядала особливості притягнення поліцейських до регресної відповідальності, зокрема тих, які спільно завдали шкоди та несуть солідарну відповідальність за правилами статті 543 Цивільного кодексу України й аналізу судової практики із цього питання [1, с. 124].

Свого часу Музика-Стефанчук О. А. звертала увагу на проблеми зворотної вимоги, наголошуючи, що практика йде шляхом, «якщо стосовно слідчого, який вів справу, немає обвинувального вироку, то й відсутнє право регресної вимоги. Отже, держава має право зворотної вимоги щодо компенсації завданої шкоди лише до особи, засудженої за обвинувальним вироком. Це положення законодавства здебільшого дотримуються судами, хоча й зустрічаються винятки» [3, с. 91–92].

Проте питання відшкодування шкоди, завданої державному бюджету внаслідок дій посадових осіб, які він міг би не вчиняти, а саме оскарження рішень національних судів у випадках, коли такі скарги заздальгідь програшні, майже не дискутуються. Отже, ця стаття є спробою звернути увагу на проблему, пов'язану із необдуманими витратами державного бюджету, а також людських ресурсів на оскарження рішень національних судів у безперспективних судових спорах.

Метою статті є спроба повернути увагу до проблеми невинуватих збитків Державному бюджету України, що завдають діями посадових осіб при оскарженні рішень, прийнятих не на користь суб'єкта владних повноважень.

Результати дослідження. Кожен військовослужбовець, що віддає життя і здоров'я за Україну, має право на гідну оплату праці. Однак, реальні свідчать про те, що тисячі захисників стикаються з проблемою невиплати індексації їхнього грошового забезпечення. Це означає, що вони отримують менше, ніж їм належить за законом, та не можуть забезпечити свої сім'ї на належному рівні. Ця несправедливість породжує невдоволення серед військових і ставить під загрозу їхню мотивацію до служби [4].

Частина 2, 3 статті 9 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» визначає, що до складу грошового забезпечення військовослужбовців входять: посадовий оклад, оклад за військовим званням; щомісячні додаткові види грошового забезпечення (підвищення посадового окладу, надбавки,

доплати, винагороди, які мають постійний характер, премія); одноразові додаткові види грошового забезпечення.

Грошове забезпечення визначають залежно від посади, військового звання, тривалості, інтенсивності та умов військової служби, кваліфікації, наукового ступеня і вченого звання військовослужбовця. Грошове забезпечення підлягає індексації відповідно до закону [5].

Статтею 2 Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» визначено, що індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані ними в гривнях на території України і які не мають разового характеру, зокрема, оплата праці (грошове забезпечення). Індексації підлягають грошові доходи населення у межах прожиткового мінімуму, установленого для відповідних соціальних і демографічних груп населення [6].

Індексація грошового забезпечення – це механізм, який дозволяє підтримувати купівельну спроможність грошового забезпечення на сталому рівні в умовах інфляції. Тобто, коли ціни на товари та послуги зростають, заробітна плата також повинна зростати, щоб люди могли купувати ті самі товари та послуги.

Неналежне нарахування індексації є не просто порушенням закону, а й прямим ударом по моральному духу та фінансовому становищу військових. Захисники, повертаючись з передової, очікують заслуженої винагороди, але замість цього стикаються з бюрократичними перешкодами, що посилюють їхні фінансові труднощі. Це не лише демотивує військовослужбовців, а й може негативно позначитися на боєздатності всієї армії.

Держава гарантує індексацію доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін, ця законодавча норма закріплена на рівні Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [7]. Дотримання державних соціальних гарантій є обов'язком для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності. Надання державних соціальних гарантій здійснюється за рахунок бюджетів усіх рівнів, коштів підприємств, установ і організацій та соціальних фондів на засадах адресності та цільового використання [7]. Отже, індексація грошового забезпечення військовослужбовців повинна здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету, який виділяють для виплати грошового забезпечення.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про індексацію грошових доходів населення» обчислення індексу споживчих цін для індексації грошових доходів населення провадиться наростаючим підсумком, починаючи з місяця введення в дію цього Закону [6]. Механізм нарахування індексації грошового забезпечення досить складний та громіздкий, а тому ми не будемо зосереджувати свою увагу на його розкритті. Тим паче, ми акцентуємо саме на наслідках невиконання законодавчих гарантій індексації грошового забезпечення військовослужбовців та додаткових втратах державного бюджету на сплату (повернення) судових зборів.

Масштаби проблеми – збитки бюджету через безкарність.

Сучасна практика йде шляхом ненарахування належної індексації, що у подальшому завершується судовими позовами проти командирів військових частин тощо. Аналіз судових рішень показує, що проблема невиплати індексації має величезний масштаб. Тисячі позовів від військовослужбовців щорічно розглядаються судами, що призводить до колосальних збитків для державного бюджету. За вісім місяців 2024 року судами першої інстанції було винесено понад дев'ять тисяч рішень, а понад п'ять тисяч апеляційних позовів були подані державними органами на ці рішення. Витрати на одне апеляційне оскарження складають 1 610,4 гривень, що у сукупності

приводить до збитків у понад 10 мільйонів гривень тільки на завідомо програшні апеляційні скарги. Це гроші, які могли б бути спрямовані на покращення умов служби та матеріальне забезпечення військових, але замість цього їх витрачають на покриття збитків, спричинених або безвідповідальністю посадовців, або ж недолугою державною політикою, коли держава робить вигляд, що виконує свої зобов'язання, і лише перед тими, хто не боїться обстоювати своє право в суді.

Судовий збір за кожну програшу справу також лягає на державу, що додатково збільшує фінансовий тягар. За простими підрахунками, загальні витрати на судові збори лише за ці справи досягають близько 10 мільйонів гривень. Це не просто фінансові втрати – це ресурси, які мали б підтримувати армію, але замість цього їх витрачають на покриття недоліків системи, створеної самими ж посадовцями.

Така практика походить із відомчих вимог, які закріплені у наказі та вимагають від уповноважених представників здійснювати належний захист інтересів державних органів.

Так, у Міністерстві оборони України юридичні служби у своїй діяльності керуються вимогами Інструкції, затвердженої наказом № 744, де у п. 1.2 зазначено, що з метою забезпечення належної організації претензійної та позовної роботи, самопредставництва, представництва інтересів у судах та інших державних органах, виконання рішень судів керівники структурних підрозділів Міноборони, Генерального штабу, командири (начальники, керівники) військових частин (установ, організацій), підприємств зобов'язані:

забезпечувати належний захист інтересів структурних підрозділів Міноборони, Генерального штабу, військових частин (установ, організацій), підприємств під час розгляду судових справ, *оскарження в апеляційному та касаційному порядку всіх рішень (за винятком випадків, передбачених цією Інструкцією), прийнятих не на користь Міністерства оборони України та Збройних Сил України*, за необхідності вживати належних заходів щодо поновлення строків на апеляційне та касаційне оскарження [8].

Схожим за своєю суттю є наказ і в Державній прикордонній службі України (далі – ДПСУ). Обов'язок юридичних служб органів і установ ДПСУ оскаржувати всі рішення, які було прийнято не на користь ДПСУ, виходить із п. 13 Інструкції з організації захисту законних інтересів органів ДПСУ в судах, затвердженої наказом Адміністрації ДПСУ від 04.04.2005 № 250 [9].

У згаданому пункті зазначено, що у випадках, коли рішення у справі прийнято не на користь ДПСУ, представник органу ДПСУ доповідає посадовій особі, якою він призначений, пропозиції для оскарження рішення суду та у визначений законодавством термін готує апеляційну (касаційну) скаргу.

Рішення про неподання апеляційної чи касаційної скарги начальник органу ДПСУ приймає лише за погодженням з начальником вищого за підпорядкованістю органу ДПСУ. Проте на практиці такі погодження відбуваються вкрай рідко, адже кількість проваджень настільки велика, що керівник вищого рівня не спроможний буде фізично їх погоджувати. А тому все відбувається дуже просто, всі рішення оскаржуються як мінімум в апеляційній інстанції.

Фактично оскарження рішень покладено в обов'язок юридичних служб військових частин. Очевидно інші військові формування України мають аналогічні нормативно-правові акти.

Згадані нормативно-правові акти були ухвалені один у 2005, інший в 2016 роках, очевидно їх розробники керувались ідеологічними принципами тих часів. Проте, все змінюється: за минуле десятиліття в Україні відбулись суттєві зміни у правовій системі, і зокрема в системі правосуддя. Україна починає впроваджувати елементи преце-

дентного права. Під судовим прецедентом слід розуміти таке рішення суду, яке є обов'язковим для суду при вирішенні аналогічних справ. Так, в Кодексі адміністративного судочинства України з'являються поняття «зразкова адміністративна справа» (тобто типова адміністративна справа, прийнята до провадження Верховним Судом як судом першої інстанції для постановлення зразкового рішення) та «типова адміністративна справа» (тобто адміністративна справа), відповідачем у яких є один і той самий суб'єкт владних повноважень (його відокремлені структурні підрозділи), спір у яких виник з аналогічних підстав, у відносинах, що регулюються одними нормами права та у яких позивачами заявлено аналогічні вимоги [10].

Частина 3 ст. 291 Кодексу адміністративного судочинства України наголошує, що при ухваленні рішення у типовій справі, яка відповідає ознакам, викладеним у рішенні Верховного Суду за результатами розгляду зразкової справи, суд має враховувати правові висновки Верховного Суду, викладені у рішенні за результатами розгляду зразкової справи. Фактично це означає наявність судового прецеденту, а метою таких новацій було прискорення розгляду великої кількості однотипних позовних заяв. Отже, в Україні активно почали використовувати як джерело права судовий прецедент. Це, своєю чергою, підтверджує думку про те, що рішення за позовами як стягнення невідплаченої індексації грошового забезпечення, стягнення компенсації за недоотримане речове майно, невірно виплачену вихідну допомогу тощо не завжди варто оскаржувати, адже вони є такими, що будуть винесені на користь позивача, а військова частина буде змушена сплатити і судовий збір та в кінці кінців виконати рішення суду.

Законодавче закріплення судового прецеденту сприяє забезпеченню передбачуваності та єдності правозастосовної практики, швидкому розгляду великої кількості однотипних справ, зменшенню навантаження на суддів, а отже і більш швидкому й ефективному вирішенню спорів, кращому мотивуванню судових рішень, оскільки кожен суддя матиме основу для вирішення конкретної справи, а отже, й чітке уявлення про можливість застосування тієї чи іншої норми права в певній категорії справ [11, с. 52].

Окрім проблем з невідплатою індексацій, існують й інші, більш докладно вони були проаналізовані у попередній публікації [12].

Виникає питання: чому система не працює? Причини такої ситуації криються у кількох ключових факторах.

Недостатня відповідальність посадових осіб або взагалі її відсутність. Відсутність ефективних механізмів покарання за порушення законодавства дозволяє деяким чиновникам безкарно порушувати права військовослужбовців, знаючи, що вони уникнуть покарання. До слова необхідно додати, що це проблема не лише військових колективів, а всього державного апарату. Наприклад, нещодавно було оприлюднено відповідь Генерального прокурора А. Костіна на запит народного депутата України Ф. Веніславського, у якому повідомлялося, що у період з 2022 по 2024 роки в органах прокуратури України за рішеннями судів було поновлено 508 (раніше незаконно звільнених) прокурорів. Усім поновленим було виплачено середній зарібок за час вимушеного прогулу, що склало 85 468,9 тис. грн. Матеріали про звернення до суду з позовами в порядку зворотної вимоги (регресу) до службових осіб, з вини яких відбувалося незаконне звільнення прокурорських працівників в Офісі Генерального прокурора, відсутні. Як бачимо, ніхто не поніс жодної відповідальності.

Заплутана система нарахування індексації створює сприятливі умови для маніпуляцій і затягування процесів, що часто використовується на шкоду військовим. Не можна виключати можливість, що деякі посадові особи свідомо занижують суми індексації з метою власного незаконного збагачення, використовуючи хаос у системі на свою користь. Хоча ми і не маємо прямих доказів

цього. У деяких випадках рішення про невиплату індексації можуть бути пов'язані з політичними мотивами, наприклад, з бажанням заощадити бюджетні кошти за рахунок прав військовослужбовців. Однак, чому при цьому всупереч законодавству та моралі повинні страждати захисники та їхні сім'ї – незрозуміло.

Значна кількість військовослужбовців не знають про порушені права, а тому не звертаються за захистом або не мають можливості звернутися про правову допомогу. Очевидно, певна частина вже ніколи і не звернеться до суду, беручи до уваги їхню участь у бойових діях і можливість бути вбитим.

Невиплата індексації негативно впливає на моральний стан військовослужбовців, змушуючи їх шукати більш високооплачувану роботу поза армією. Це створює дефіцит кваліфікованих кадрів, знижує загальну мотивацію до служби та призводить до збільшення кількості звільнень. Більше того, незадоволеність умовами служби може спричинити зростання звернень до психологів і навіть підштовхнути деяких військових до пошуку незаконних способів збагачення.

Отже, неналежна виплата індексації грошового забезпечення має серйозні негативні наслідки: *зниження мотивації*, коли військовослужбовці відчувають себе обманутими та недооціненими, призводить до небажання продовжувати службу, що є тригером іншої проблеми – *відтоку кадрів*, коли неналежне грошове забезпечення та недотримання соціальних гарантій призводить до відтоку досвідчених кадрів з прикордонної служби. Усе це впливає на обороноздатність держави та якості охорони державного кордону. Невиконання соціальних гарантій ускладнює матеріальне становище військовослужбовців прикордонної служби та їхніх сімей.

Проблема невиплати індексації грошового забезпечення військовослужбовцям – це не лише фінансова проблема, а питання національної безпеки. Безкарність посадових осіб, які порушують права наших захисників, підриває довіру до держави, ставить під загрозу обороноздатність країни та може мати далекосяжні наслідки для всього суспільства.

Аналіз досвіду інших країн, які стикалися з подібними проблемами, може бути корисним для України. Розглянемо деякі приклади. У країнах-членах НАТО існує чітка система оплати праці військовослужбовців, яка передбачає регулярну індексацію заробітної плати з урахуванням інфляції та інших економічних показників. Крім того, в цих країнах діють сильні профспілки військовослужбовців, які ефективно захищають права своїх членів. У скандинавських країнах особливу увагу приділяють соціальному захисту військовослужбовців. Вони мають

розвинену систему соціальних гарантій, яка включає житло, медичне обслуговування, пенсійне забезпечення. Країни Балтії, які також мають досвід переходу до ринкової економіки, стикалися з подібними проблемами у сфері оплати праці державних службовців. Їхній досвід може бути корисним для України, оскільки вони вже розробили механізми вирішення цих проблем.

Система індексації: упровадити автоматичну індексацію заробітної плати військовослужбовців з урахуванням інфляції та інших економічних показників. *Профспілки*: підтримати розвиток незалежних профспілок військовослужбовців, які зможуть ефективно захищати їхні права. *Прозорість та відкритість*: забезпечити максимальну прозорість процесу нарахування та виплати заробітної плати, надавши доступ до відповідної інформації громадськості. *Міжнародне співробітництво*: активно співпрацювати з міжнародними організаціями для отримання експертної допомоги та фінансової підтримки.

Висновки. Основна проблема – це відсутність достатніх коштів у Державному бюджеті України. Проте, це не може бути виправданням для невиконання основних соціальних гарантій. Це підтверджується і позитивною практикою Європейського суду з прав людини, який зазначає, що держава не може посилатися на відсутність коштів як підставу для невиконання рішень, ухвалених проти неї або проти підприємств чи компаній, що перебувають у власності чи під контролем держави [13–16]. Для зменшення соціальної напруги та вирішення цієї проблеми насамперед необхідно передбачити дієвий механізм притягнення до відповідальності посадових осіб, з вини яких завдається така шкода. Необхідно передбачити жорстку відповідальність за порушення законодавства про оплату праці військовослужбовців, щоб уникнути повторення подібних ситуацій.

Спрощення процедур нарахування та виплати індексації грошового забезпечення: потрібно розробити прозорі та зрозумілі алгоритми, які мінімізують можливість зловживань і затягувань. Проведення регулярних аудитів: необхідно систематично перевіряти дотримання законодавства про оплату праці у всіх військових частинах, щоб виявляти і виправляти порушення на ранніх стадіях. залучення громадськості: важливо залучити громадські організації та ЗМІ до контролю за дотриманням прав військовослужбовців, щоб забезпечити прозорість процесу та підвищити відповідальність посадовців.

Кожен українець має право вимагати від держави справедливого ставлення до своїх захисників. Ми не можемо дозволити, щоб ті, хто ризикує життям за нашу країну, відчували себе обманутими та знедоленими. Настав час діяти і вимагати відповідальності від тих, хто порушує права наших військових.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панченко О. І. Регресна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності поліцейських. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 124–127. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/30>
2. Касьян В. В. Правове регулювання матеріальної відповідальності посадових осіб митних органів. *Право і суспільство*. 2023. № 6. С. 397–408.
3. Музика-Стефанчук О. А. Фінансово-правові проблеми відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів публічної влади. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 89–92.
4. Polovnikov V., Khalymon S., Komziuk A. & Kopanchuk V. (2020). Social issues of the State Border Guard Service of Ukraine personnel management. *Amazonia Investiga*, 9(29), 395–406. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.44>
5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 15. Ст. 190.
6. Про індексацію грошових доходів населення. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 42. Ст. 551.
7. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 48. Ст. 409.
8. Про організацію претензійної та позовної роботи, самопредставництва, представництва інтересів Міністерства оборони України, Збройних Сил України у судах та інших державних органах, виконання судових рішень: наказ МО України від 30.12.2016 № 744.
9. Інструкція з організації захисту законних інтересів органів Державної прикордонної служби України в судах, затвердженою наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 04.04.2005 № 250.
10. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
11. Музичук Е. О. Судовий прецедент як джерело права в Україні // Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності. Харків, 2018. С. 51–52.
12. Халимон С. І., Ганьба О. Б., Бомбергер І. Л. Особливості пенсійного забезпечення осіб звільнених з військової служби та деяких інших осіб в сучасних умовах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 162–166.

13. Європейський суд з прав людини : «Войтенко проти України» (Voytenko v. Ukraine) від 29 червня 2004 року № 18966/02.
14. Європейський суд з прав людини : «Ромашов проти України» (Romashov v. Ukraine) від 27 липня 2004 року № 67534/01.
15. Європейський суд з прав людини : «Дубенко проти України» (Dubenko v. Ukraine) від 11 січня 2005 року № 74221/01.
16. Європейський суд з прав людини : «Козачек проти України» (Kozachek v. Ukraine) від 7 грудня 2006 року № 29508/04.